

За формалните съвместимост или несъвместимост на светогледите от гледна точка на моралната философия

Коста Бенчев

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

On the formal compatibility or incompatibility of the worldviews from the viewpoint of Moral Philosophy

Kosta Bentchev

UVT "St. Cyril and St. Methodius"

kbentchev@gmail.com

***Резюме:** Посредством приложени серии от изчерпващи дихотомии е конструирана последователност от т.нар. светогледни матрици, които обхващат най-важните елементи от идеологията в едно общество като политика, икономика, право, философски и религиозни възгледи. Предложено е качествено степенуване на убедеността в елементите им от страна на индивида, което би могло да послужи не само за ориентиране в съвместимостта на така получените идеални типове, но и като евентуална база за количествени сравнения от социологическа гледна точка.*

***Ключови думи:** светоглед, тетрада, икономика, политика, етика, либерализъм, консерватизъм, матрица, модел*

***Abstract:** After the application of a series of exhaustive dichotomies a sequence of the so-called worldview matrices covering the most important ideological aspects of a society - such as politics, economics, law, philosophical and religious views has constructed. Furthermore a qualitative gradation of the individual's conviction and strength of belief in them is proposed, that could serve not only as giving a guideline to the compatibility or its lack concerning the thus obtained ideal types but it could also pose a ground-work for some quantitative comparisons from the sociological point of view.*

***Key words:** worldview, quadruple, economics, politics, ethics, liberalism, conservatism, matrix, model*

§1. Уводна бележка. Така наречената по-долу „първа тетрада“ при разглеждането на моралната философия не е случайно избрана – още Аристотел разглежда политическата наука като съчетание от етика и наука за държавата в днешния смисъл на понятията, също така най-важната задача на политика според него е даването на закони¹, а и икономиката (както и стратегията, т.е. военното изкуство) е част от политиката².

§2. Някои различни гледни точки. Следването на Философа не трябва да се разбира в смисъл, че днес има някакъв широко споделян нео-перипатетизъм – възгледът на Аристотел за размяната (като сменяне притежанието на еквивалентни стойности), да речем, е приет от пряката противоположност на К. Менгер в икономиката – а именно от Маркс, но е отхвърлен от същата тази субективна школа (според нея се разменят не еквиваленти, а точно нееквивалентни оценки, т.е. нееквивалентни нужди). Освен това, от „австрийска“ гледна точка политологията не се изчерпва с науката за държавата, както е при Аристотел, но пък в същото време, възгледът на Аристотел за икономиката като частна дейност (или за незадължителното тотално съвпадение на морал, право и политика), като управление на домакинството, е приет радушно от австрийската школа, тъй като нарушаването на тази структура при раждането на новоевропейската политическа икономия като наука за държавното богатство у съвсем различен мислител, по-скоро близък до физиократите – Уилям Пети, се оценява като отрицателно развитие с оглед нарастването възможностите на държавата да ограничава пазара и свързаните с него органично корени на свободната стопанска, индивидуална, инициатива.

§3. За съдържанието на моралната философия. Това има далече стигащи последици в трактовката на източниците и обвързващата сила на правото, тъй като в Новото Време с появата на демокрациите и на конституционно ограничените монархии, се изменя и структурата и съдържанието не само на икономиката, но и на правото: „...as late as the beginning of the 20th century, A.V. Dicey could still maintain that as for Great Britain, for instance, legislative law — public law — as distinct from preexisting law — private law — did not exist.”³; и още: “...democratic equality before the law is something entirely different from and incompatible with the idea of one universal law, equally applicable to everyone, everywhere, and at all times. In fact, the former objectionable schism and inequality of the higher law of kings versus the subordinate law of ordinary subjects is fully preserved under democracy in the separation of public versus private law and the supremacy of the former over the latter...”⁴. Ето защо изразът „морална философия” се разбира не като философия на морала, т.е. като изключително етика (в триединството от мета-етика, нормативна етика и приложна етика), но като средоточие и обобщение на принципите на етиката, правото, икономиката и политиката (като теория на тетрадата в цялост) - разгледани в светлината на програмата за една обща праксеология (сродна с логиката и математиката по обхвата и начина си на аргументация) според, например, Мизес – но не само⁵.

§4. Четворната констелация изобщо. „Етиката” тук не е просто понятие – тя включва обичаите (това което се прави без замисляне), съветите и препоръките, нравите

(обобщението на кое е това, което се прави, защото така „правят всички”, т.е. заявлението че то е нормално, а противоположността му не е), морала (това, което се прави, защото е оценено като добро, задължително, правилно), етиката в тесен смисъл на думата (опитите за обосноваване защо това което е считано за морално, трябва да бъде считано за морално), мета-етиката (рефлексията над смисъла на думите, които фигурират в етическите изказвания) и: най-накрая, философията на морала, като обединяваща всички тези нива мисловна конструкция. Тази дисциплинарна устойчивост е толкова силна, че тетрадата присъства дори в коренно различния контекст на Хегеловата философия на правото, където обективният дух прехожда от морала през правото и стопанството към нравствеността (нравствеността бидейки олицетворена от Хегел в Платонов стил от държавата, при посочване още и че икономиката произтича пряко от правото⁶, тъй като тя се опира на стипулацията, на договорното начало⁷). В по-общ план отбелязваме, че неморални закони не бива да се приемат, нито че ще се спазват от обществото дори под заплахата от принуди и наказания. В добавка, политически програми, базирани на неюридически легитимни норми са допустими само ако действат съгласно незабранени от правния корпус принципи, които принципи обаче не могат да противоречат на морала (добрите нрави). Не е възможно и развиване на стопанска активност, която влиза в противоречие с действащо законодателство или при която с богатата се оперира (при придобиване, производство, обмен, потребление, вложения) по неморален начин; това последното би влязло в двоен конфликт с нормите, защото кражбата например е едновременно и морално-укорима, и правно-наказвана. Същото важи за всички останали форми на насилие в икономиката.

§5. Право и политика в частност. Важността на четворната констелация се разкрива от простия въпрос дали е допустимо и въобще възможно, със закони да се налагат, изменят или променят нравствени норми или икономически порядки, както и колко трайно може да бъде едно такова процедиране, след като е безсъмнено че политически програми често резултират в промяната на закони и кой е корективът на грешките в такъв случай, ако изобщо има „външен”, фактически коректив. Подобен въпрос е дали задачата на законите е да направят хората добри и реалистична ли е такава цел, или задачата на законите е да пречат на хората те да бъдат лоши, като подобряването е по-широка цел, задача на етиката. Тук важна е връзката с това доколко самите закони са свързани с формата на управление, свикнали сме да мислим че царската власт е била произвол (да я бъркаме с тиранията и сатрапията), но тук юристите са категорични: „Но издавали ли са въобще римските царе закони? И на тоя въпрос днес се отговаря

отрицателно. През царския период, както се приема сега, правото и религията са били слети, и правото не е могло да бъде изменяно по волята на човека, понеже се е смятало установено от боговете.”⁸. Връзката на правото с етиката и други по-широки ценностни системи, е фатално нарушена в нашите, по общо мнение прогресивни дни, което едва ли е толкова хубаво, колкото се представя като самоуправление на хората? Този подход стои близко до дисциплинарните деления на практическата философия, срещани едновременно у схоластиката, както бе посочено и по-горе, но и у системното мислене, изразено в модерни проекти за интегриран социологически и аксиологически дискурс в работи от типа на онези от Георг Зимел, Макс Вебер, Питирим Сорокин, Толкът Парсънс, Никлас Луман, Джон Роулс, Робърт Нозик и Юрген Хабермас, за да споменем само някои.

§6. Идеята за „матричен подход“. Ето защо, и в духа, и в буквата на Дейвид Нолан⁹ – за да се разберат местата на различните школи самият либертарианизъм например се дефинира като крайна и радикализирана форма на класическия либерализъм. Но не е достатъчно да се продължава с имена и факти, като се посочат връзките му с Джон Лок, Джеймс и Джон Стюарт Мил, Джеръми Бентам в областта на философията и икономиката, и с Жан-Батист Сей, Уилям Сениор, Фредерик Бастиа, Бенджамин Тъкър, Лизандър Спунър и Гюстав дьо Молинали в областта на гражданската и политическата теория. Необходимо е да се изготви модел, който точно да пласира не само либертарианството в типологията на политическите теории в модел, за който е подходяща програмата на ордо-либерализма на Валтер Ойкен¹⁰. Там например са дадени 25 неаприорни пазарни форми, основани върху съчетаването на предлагането и търсенето, всяко от тях дефинирано петкратно като конкуренция, частичен олигопол, олигопол, частичен монопол и монопол: „Действителността показва необхватно многообразие от стопански порядки с индивидуален характер, като всеки от тях е много сложно изграден. Как може да се опознае това многообразие? Това е трудната задача. Отговорът глас: чрез откриване на елементарните форми, от които се състоят конкретните икономически порядки на миналото и настоящето. По този начин науката намира „инвариантност” или единство там, където изглежда че има само многообразие и различие. Чрез разработване на морфологичния апарат тя осъществява едно изключително опростяване... По този начин въпреки цялото историческо многообразие става възможен теоретичния анализ на стопанския процес”¹¹, защото обсъждането на идеи не е свързано с възприемането на факти – дали фактите са едни и същи за всички

вплетени страни, или някои факти не се признават за факти, а за конструкции, или просто се имат и оценяват за други, по-различни факти, е от ключово значение за дискусантите.

§7. Междинно пояснение. И в осемте по-долу построени матрици се работи по една и съща схема - първият критерий е обективен (възможни ограничения върху човека наложени от режима на „самата реалност”, от „света” в дадения контекст), след това идва субективният или интер-субективният момент (ограничения от подобни на субекта фактори), и накрая -ограничения, които самият субект си налага или приема за наложени (обикновено те са от методическо естество). Полагането на определени имена на автори и школи не може да насилва материала, а е на този етап още примерно – работи се с типове. При подреждането на пъзела е еднакво вредно да се настоява за единственост на предложеното решение (примерно, в етическата матрица, да включва системата на Макс Шелер като репрезентативна за аксиологията, а да изключва онази на Николай Хартман), както и да се затварят очите за това, че Бъркли се отнася по един начин към феноменалния свят, а Платон по друг, или че идеалът на Маркс за научния метод не е като идеала за същия на Куайн. В противовес на Витгенщайн, по-скоро философското изследване не е рисуване на карти на посетена местност пост-фактум, а че използваните имена и препратки към тези са по-скоро указателни знаци по реалния път, които бродещият поставя в движение, вместо координатно представяне в спокойствието на кабинета след завършване на пътешествието.

§8.1 Политическата матрица. Ето защо предприемаме дедукция на тетрадата „отвън”-„навътре”, т.е. от агрегираните факти към тяхното съдържание: от политика, икономика и право към етика. Обикновеното, едноизмерно позициониране спрямо „леви-центристи-десни” не върши работа, защото при него привърженици на, например, държавната икономика в стопанските процеси, трябва да се разпределят едновременно и по трите групирания (корпоративната държава на Третия Райх, централното планиране на СССР и философията на кейнсианските правителствени стимули за икономиката стават неотличими). Една проба за двуизмерно позициониране по линия на икономически свободи срещу човешки права и свободи също не върши работа, защото тук получаваме само четири основни локации: ако означим наличието на силни/слаби икономически свободи с f^+ и f^- и спазването/незачитането на човешки права и свободи с l^+ и l^- , съответно получаваме наредените двойки: 1) $(f^+;l^+)$ – т.е. съчетание от висока свобода и в сферата на икономиката (превес на частната собственост над общинската и държавната), и на политиката за индивиди и организации (либерализъм в европейския смисъл на думата). 2) $(f^+;l^-)$ – съчетание от висока степен на свобода в икономиката, но

не и в политиката, нравите, културата и пр. (консерватизъм в Европа и САЩ, „републиканство” в САЩ). 3) (f-;l+) – ниска степен на свобода в икономиката, но висока степен на толерантност в политиката, нравите и културата (социалдемокрация, лейбъризм, либерализъм в американския смисъл на думата и донякъде същото като „демократизъм”). 4) (f-;l-) – ниски степени и в двете, или липса на свобода и в икономиката, и в политиката, нравите и културата (всякакви видове тоталитаризъм). Забелязваме, че става дума за четири цялостни (не само икономически, не само и политически) варианта – това взаимно влияние се запазва и когато се моделират само икономическите, или пък само правните или етическите конфигурации. Дадените идеологически форми определят изчерпателно идеологиите на либерализма, консерватизма, социал-демократията и тоталитаризма, но това не е достатъчно. Първо, либертарианството не може да се дефинира спрямо либерализма и консерватизма, тъй като едновременно носи черти и на първото, и на второто (f+); второ, либертарианството е неотделимо от социал-демократията по линия на l+; и трето, безспорно различаващи се режими като фашизъм, национал-социализъм, болшеvizъм, „преки” демокрации и теократични държави от блискоизточен тип, са неотличими във формулировката (f-;l-). Затова е необходимо въвеждане на допълнителна координата, отразяваща отношението на отделните идеологии спрямо, примерно, времето като t+ и t- („прогресизъм” срещу „консерватизъм” – защото не е едно и също дали някой смята нарушаването на определени права за възмутително с оглед възможността за бърза промяна, или за осветено от традицията и по този начин за недосегаемо). По този начин получаваме следните наредени тройки: 1) (f+; l+; t+) – ляв анархизъм, мутуализъм, джорджианство; 2) (f+; l+; t-) – десен анархизъм, т.е. либертарианство; 3) (f+; l-; t+) – центристи, либерализъм в европейското разбиране на термина; 4) (f+; l-; t-) – десни, консерватизъм; 5) (f-; l+; t+) – ултралевичарство, феминизъм, екологични и постмодернистски възгледи; 6) (f-; l+; t-) – „дясна”, центристка социалдемократия; 7) (f-; l-; t+) – леви диктатури: болшеvizъм, сталинизъм, маоизъм; 8) (f-; l-; t-) – десни диктатури като фашизъм, националсоциализъм, теокрации. Обобщено, получаваме семейства с по два члена от леви и десни идеологии, които са анархизмът (точки 1. и 2.), центризмът (точки 3. и 6.), консерватизмът (точки 4. и 5.) и диктатурите (точки 7. и 8.); т.е. те съответно силно и умерено утвърждават нещо (за анархизма и центризма) или ограничават същото нещо пак съответно умерено и силно (за консерватизма и диктатурите). Това са чисти форми, които са идеални граници, към които до безкрайност клонят конкретните идеологии, както и нищо не препяства последните да се смесват помежду си в многобройни

комбинации. По подобен начин (чрез „изчерпване“) процедират още Платон¹² и Аристотел, когато класифицира възможните форми на управление¹³ според съчетанията между правилно/неправилно и един/няколко/много управляващи като: монархия, аристокрация и република (правилни) и тирания, олигархия и демокрация (неправилни). Нищо не пречи да се работи с традиционните популярни „ляво“-„дясно“-„център“, нито получените осем форми да се умножат още чрез въвеждането на допълнителни „координати“ по посока на отношението им религията или на авангарда в културата пр. - това зависи от поставените цели и нива на точност при класификациите. Либертарианството обаче се отличава от другите идеологии не само в областта на политиката, но и във всички засегнати основни аспекти на практическия разум: още и в морала, правото и в икономиката: разгледано в „едноизмерни“ (но то може да бъде разгледано и в двумерни, и в тримерни) координати, то: В областта на икономиката е в дебат едновременно със социалисти, с монетаристи и с кейнсианци. В областта на правото е в контроверзията между правен позитивизъм и естествено право, между прецедентна и континентална, брехонска и римска системи. В областта на етиката либертарианството е еднакво несъвместимо както с повлияния от Кант контрактуализъм и философия на преразпределението на Роулс (неокантианството е основа на социалдемократията още от края на 19-ти век), така и с теорията на комуникативното действие на Хабермас (поради слабите ѝ връзки със стопанската реалност), но също и с чистите формални изследвания на етичския език. Афинитет към сближаване може да се търси само в по-консервативно ориентирани програми като тази на Роналд Дуоркин или Алисдейър Макинтайър. В областта на общата философия, културата, религията нещата са още по-неясни и некристализирани, но безспорно е отхвърлянето на тотализиращи картини на света като хегелианската, марксистката, както и на релативизма и скептицизма, свойствени на постмодернизма, както и избягването на прекалено авангардни техники и методи за създаване на „трети светове“ а-ла Карл Попър.

§8.2 Икономическата матрица. След като сме изработили осемчастен модел на политическите идеологии обаче, се налага да се използва същата мярка и в останалите локализации, и то с изоморфни един на друг параметри при оценката на различните членове на „тетрадата“. Така при икономическите учения нека „i“ обозначава индивидуалните и сдруженчески свободи, като високо тяхно ниво при правене на бизнес е „i+“, а ниското (наличието на много регулации) е „i-“, т.е. това е изоморфният параметър на „f“. Аналогично „e“ означава парите, или средството за размяна-въвеждаме този параметър веднъж защото парите отразяват цялата останала икономика като мярка

за стойност, втори път защото са обект на най-строги държавни регулации и нарушаването на техния режим (феномени като хиперинфлация, бартер, вид стокови пари, частни пари, златен стандарт и под. винаги са свързани със структурни промени и с коренни проблеми в дадено общество) и по този начин съответстват на „l” с „e+” означаващо висока степен на свобода от индивидите за избор на разменно средство, а „e-” - ниска (напр. валутен режим или конфискация на ценни метали от населението). Нека с “m” означим привързаността или не на икономическото учение към използването на математически и други „обективни” средства за прогнози, които дават теоретически опори на политиците за намеса на финансовите пазари (например за изграждане на модели, според които се гласува нарастване на вътрешния дълг чрез печатане на хартиени пари поради очаквано повишение на БВП): това съответства на параметъра „t” от политическия модел, тъй като увереността (представена с „+”, а противоположността ѝ с „-”) в способността да се предвижда и дори изчислява бъдещето е свързана с анти-консерватизма (е най-ярко изразена в системите на централно планиране). Така получаваме наредените тройки, които ще дадат „триизмерна” ориентация за видовете икономически идеологии и трябва да видим дали на тези съчетания отговарят исторически фиксирани стопански учения: 1) (i+; e+; m+) - ниски преки за предприемачите, несмуцаван избор на разменно средство, калкулативна оптимизация. Чикагски монетаристи (М. Фридман) 2) (i+; e+; m-) – висока степен на бизнес-свобода, избор на разменно средство, нематематически (ординален маржинализъм) – Австрийска школа; 3) (i+; e-; m+) – развито предприемачество, ограничение в разменното средство, рационално моделиране – Класицизъм (А. Маршал, Ф. Пигу); 4) (i+; e-; m-) – силна частна инициатива, ограничения в разменното средство, липса на екзактно моделиране и общо планиране (ордо-либерализъм, В. Ойкен); 5) (i-; e+; m+) – силни регулации, свобода в избора на обменно средство, математически подход към планирането (Неокласицизъм-П. Самюелсън); 6) (i-; e+; m-) – засилени държавни и други регулации, свобода в обмена, нематематичност Мутуализъм (по линията Прудон-Кевин Карсън), Джорджианство; 7) (i-; e-; m+) – силни регулации, ограничения върху платежните средства, изразено калкулативно планиране (Марксизъм); 8) (i-; e-; m-) – силни регулации, ограничения върху платежните средства, липса на сигурност в калкулативното планиране (Кейнсианство).

§8.3 Юридическата матрица. В изработването на матрица за правото нека обозначим следните разделения: естествено срещу позитивно право (jn+/jn-), прецедентно срещу континентално право (c+/c-) и херменевтично приложение срещу

догматично-казуистичното (h+/h-) в тълкуването на правоприлагателните норми (тези тройки са съответни на употребяваните досега при анализа на политическите и икономическите позиции, тъй като отразяват външното, вътрешното и методологическото измерения на анализирания процес). Получаваме следните наредени тройки: 1) (jn+; pr+; h+) – правото не е от човека, а от по-висш източник, силна роля на прецедентите и органиката, засилено ниво на тълкувателя в правоприлагането (старо индоевропейско обичайно право, напр. брехонското в Ирландия); 2) (jn+; pr+; h-) – правото не е от човека, прецедентна система, но догматична (формална) обработка на отделните казуси (различни видове канонично право и приложенията му към граждански и наказателни случаи; либертарианско право); 3) (jn+; pr-; h+) – естествено право, не-прецедентна система, висока степен на тълкувателни условности в решенията (феноменологична философия на правото – Адолф Райнах, Ф. Кауфман); 4) (jn+; pr-; h-) – естествено право, континентална система, догматизъм и казуистика (класическото римско право); 5) (jn-; pr+; h+) – позитивно право, прецедентна система, херменевтичност (Джон Остин-юристът, но и марксистката система на правото, което го експлицира просто като опит за разумно обосноваване и оправдание на властовите отношения); 6) (jn-; pr+; h-) – позитивно право, прецедентна система, формализъм и субсумиране като методика (близко е до школата на Дж. Бентам, на Хърбърт Харт, както и до възгледите на ученика му Джоузеф Рац); 7) (jn-; pr-; h+) – позитивно право, континентална система, херменевтика (такава е школата на психологизма във философията на правото – Петражицки); 8) (jn-; pr-; h-) – позитивно право, континентална система, формализъм (такава е чистата теория на правото на Ханс Келзен, стъпваща върху Йелинек и Йеринг).

§8.4 Етическата матрица. Като подходящи в етическата плоскост изглеждат трите определителя на детерминизъм срещу волунтаризъм („v+”, „v-”), аргументативна и обективна аксиология (етика на дълга) срещу еволюционен прагматизъм (етика на добродетелите) или „o+” и „o-” и нормативност в методологичен план срещу антифундационистка мета-етика („n+” и „n-” за обозначаване на силна нормативност=слаба мета-етика и на слаба нормативност=силна мета-етика). Получаваме следните наредени тройки: 1) (v+; o+; n+) – волунтаризъм, обективни критерии за етическа оценка, нормативност на етическата система (етика на добродетелите и ценностите – перипатетизъм, томизъм, Brentano, Шелер, Н. Хартман); 2) (v+; o+; n-) – свобода на волята, обективни ценности и рационални норми, метаетицизъм, свързан повече с интерпретация отколкото със систематичност

(практически разум от кантиански тип, Ротбард, Хопе). 3) (v+; o-; n+) – свобода на волята, субективизъм в оценките, нормативност на аргументацията (етика на отговорността, Роналд Дуоркин); 4) (v+; o-; n-) – свобода на волята, субективизъм (контекстуалност), силно мета-ниво (емотивизъм Алфред Ейър); 5) (v-; o+; n+) – детерминизъм, обективизъм (независимост) на критериите от волята на човека, нормативност (Спиноза, Фройд); 6) (v-; o+; n-) – детерминизъм, обективност на критериите за оценка, мета-нормативност (Джордж Муур и метаetikата след него на Чарлс Стивънсън, Р.М. Хеър); 7) (v-; o-; n+) - детерминизъм, субективизъм (прагматизъм, еволюционизъм и под.), нормативност на системата (Ницше, постмодернисти); 8) (v-; o-; n-) – детерминизъм, прагматизъм и еволюционизъм, метанормативност (утилитаризъм, марксизъм, неомарксисти като критическите теоретици, Дюи, Питър Сингър).

§8.5 Философската матрица. По подобен начин на по-тясната морално-философска парадигма трябва да се изработи и общият философски класификатор, както и естетико-метафизическите (митологични, религиозни) импликации на тетрадата – поради спецификата на работата ни, това се извършва в заключителната глава. Класификацията зависи от целите ни, и тъй като при анализа на тетрадата работихме с наличието или липсата на независими ограничители, със способността или не за зависими от човека действия и с методологическа компонента. Така след четворното изследване на матриците, продължаваме към още четири итерации – на метафилософските, философските, естетико-културологическите и религиозно-метафизическите съвкупности от сродни понятия. Въпросът е какво да се разиграе като променливи при определянето на онтологически или епистемологическите нагласи. При философските системи схемата е: По обект, предмет на познание или по идеализъм срещу натурализъм (тип антични форми - идеи, съществуващи в „света”, „реализъм” в средновековната употреба на термина, или наличие пак там, „в света”, само на хаотична, нетелеологична материя) или r+ и r-, по близост до индивида като субективен сенсуализъм, феноменализъм или като обективен емпиризъм, като „наивен реализъм” според който тревата е зелена, а цветята ухаят „сами по себе си” или (s+ и s-) и като тип познание рационализъм, аналитичност, априоризъм (вкл. извън езика, който се счита за гол медиум, не за светоопределящ фактор по хипотезата на Сепир-Уорф) срещу потопеност в синтетични апостериорни пропозиции от една страна и в празни тавтологии от друга страна (a+ и a-); последното деление има достойнството да реферира е към дихотомията дискурс-интуиция. Тези принципи са валидни в най-различни исторически времена и епохи; нещо повече, самата история на дадена дисциплина е немислима, ако

от самото начало до края не се подхожда към явленията с една консистентна и постоянна референциална рамка. Получаваме следните наредени тройки: 1) (r+; s+; a+) – наличие на ред и идеалност, на закономерност в природата, безпроблемно и непрекъснато дадени на човека, възможност за рационално познание от и в мисленето и езика на структурите, отразени в света (Платон, средновековните реалисти и концептуалисти, Абелар, Хегел); 2) (r+; s+; a-) – логосност в природата, сенсуализъм, субективизъм и феноменализъм, невъзможност за фундиране като съдържателен поглед върху езика и за изводи от него (Аристотел, Ръсел); 3) (r+; s-; a+) – съществуват структури в природата (нещата), но имаме „наивен” реализъм на възприятията, рационализъм в познавателен и методически план (Бейкън, Хобс, Лок); 4) (r+; s-; a-) – структури в природата, феноменализъм на психическия живот, липса на рационализъм, т.е. некогнитивно отношение към познанието (Хусерл, Хайдегер); 5) (r-; s+; a+) – смисълът в света не е там, а се задава от субекта, феноменализъм и рационализъм в познанието и изказа (Кант, Попър); 6) (r-; s+; a-) – смисълът в света се задава или изгражда от субекта, феноменализъм, сенсуализъм и анти-рационализъм в израза на познанието (солипсизъм, Бъркли, Хюм, постструктурализъм и постмодернизъм); 7) (r-; s-; a+) – смисълът в света е неотделим от него, но не е феноменален, а идва „отвън” на субекта като обективен реализъм (емпиризъм) и рационализъм относно изказните средства (европейски рационализъм: Декарт, Лайбниц, Лотце); 8) (r-; s-; a-) – смисълът е субективен, като това е рамката за различното от познаващия съдържание на опита, което изпълва тази рамка, анти-рационализъм (махизъм, позитивизъм, логически позитивизъм).

§8.6 Метафилософската матрица. Тя е в допълнение към философската матрица и е осмисляне на същата. При мета-философските системи схемата е: дали философията има отделен домейн на валидност или метод, или не се различава от други науки и въобще от други дискурси (pd+ и pd-), дали такива разлики, ако ги има, могат да бъдат изказани в езика (pl+ и pl-), както и накрая, дали философията изобщо може да бъде класифицирана по видове, или не (pt+ и pt-). За анализ на тази матрица могат да се използват само философски учения, които експлицитно са определили самите себе си и по мета-философски начин, т.е. са определили и останалите и са посочили разликите. Получаваме следните наредени тройки: 1) (pd+; pl+; pt+) – философията е самостоятелна, ползва собствени изразни средства и може да бъде класифицирана вътрешно като дисциплини и спрямо други свои версии (аналитична философия-течение Ръсел-Карнап-Попър); 2) (pd+; pl+; pt-) – философията е самостоятелна, ползва собствен език, но не се поддава на класификация като видове философия (Хайдегер и доктрината му за

„мисленето” като епохален наследник на „философията”, Гадамер за връзките на философията с играта, Рикъор за метафората); 3) (pd+; pl-; pt+) – философията е отделен от другите дискурси, но няма собствен език, като се поддава на класификация (аналитична философия-течение Витгенщайн-Остин-Рорти); 4) (pd+; pl-; pt-) – философията е отделен дискурс, няма собствен език и не се поддава на класификация на типове философия, различни едни от други (структурализъм-Леви-Строс, Барт); 5) (pd-; pl+; pt+) – философията е неразривно слята с други дискурси, обаче ползва особен език и може да бъде класифицирана (историческите изследвания на Фуко); 6) (pd-; pl+; pt-) – философията е неразделно слята с други дискурси, има свой език, но не може да бъде класифицирана (културологичен психоанализ/Юнг); 7) (pd-; pl-; pt+) – философията не съществува отделно от други дискурси, няма свой език, но може да бъде виртуално отделена и описана (Гатари-Дельоз, Бадиу, които работят със структури на безсъзнателното, които придобиват тъждественост в процеса си на саморазличаване от други структури); 8) (pd-; pl-; pt) – философията не съществува отделно от други дискурси, няма свой език (проблеми, методи, техника и терминология) и не може да бъде класифицирана дисциплинарно или вътрешно-видово (Дерида, Жан-Люк Нанси-езикът на философията е граничен, разпада се и се размива с науката, литературата и с ежедневните му употреби).

§8.7 Естетико-културологичната матрица. При естетическите (и културологически) нагласи схемата е: мимезис (фигуралност, подражание на природата: mn+ и mn-) срещу анти-фигуративност („абстрактност”), школуваност срещу гений (g+ срещу g-), който сам въздига в закон своята реалност и традиция срещу новаторство (авангард) или tr+ и tr-. Тук не става дума за определени жанрове, стилове или школи вътре в границите на видове изкуства (например, за отликите между френския реалистичен роман на 19-ти век и на руския класически роман от същата школа, или за приликите между музиката на Бах и архитектурата на барока), а за мета-естетическа терминология или по-скоро, морфология. Получаваме следните наредени тройки: 1) (mn+; g+; tr+) – подражание на природата (натурализъм) или следване на конвенциите, силна роля на гения (на оригиналния, индивидуален творец), но опряна на традицията (Ренесансови художници); 2) (mn+; g+; tr-) – подражание на природата и конвенциите, силна роля на създателя на нови правила, импресионизъм, прерафаелити и пост-импресионизъм в изобразителното изкуство, пост-романтизъм в музиката); 3) (mn+; g-; tr+) – мимезис, водеща роля на школското начало („класиката” в проблеми, техника и изказ), традиционност (Никола Пусен, Боало-всички класицисти, пре-рафаелити); 4)

(mn+; g-; tr-) – мимезис, школуваност и авангардност (ляв експресионизъм-„Мостът”, „Синият Конник”, социалистическо изкуство-Маяковски, Дейнека, съветските композитори които компромисно съвместяват „два свята” като Шостакович или Прокофиев); 5) (mn-; g+; tr+) – абстрактност, гениалност, традиционност (десен експресионизъм-Кокошка, Егон Шийле, Тракл: индивидуализъм); 6) (mn-; g+; tr-) – анти-фигуралност, гениалност, авангардизъм (кубизъм, дадаизъм, абстрактно изкуство-Малевич, Кандински); 7) (mn-; g-; tr+) – анти-фигуралност, школскост, консерватизъм на изповядвани ценности, теми и израз в изкуството (Модилиани, де Кирико, Дали, Бранкузи); 8) (mn-; g-; tr-) – анти-натурализъм, школскост (изискване за работа по правилата на истаблишмънта, дори правилото да е че няма правила), авангардизъм (съвременен поп-арт и визуални изкуства, додекафония).

§8.8 Метафизико-религиозната-матрица. При религиозните нагласи (които включват и метарелигиозните в случая, т.е. и вариантите, в които религията се отрича по липса на обект) схемата е: на еволюция срещу креационизъм (cr+/cr-), на принципно невъзпрепятстван път от творението към Твореца (по лутеранската словоупотреба - това е deus revelatus срещу deus absconditus (dr+/dr-) и, накрая – на позитивна (катафатична) теология (ct+/ct-) срещу негативна (апофатична) теология (по дистинкцията, разработена от Ареопагит). Тъй като не са свързани с определена религия, те могат да бъдат проведени както в християнска, така и във всяка друга ситуация, без ограничения дори между монотеизъм и политеизъм (например – в разликите между течения в будизма или в исляма, или в сравненията им направо с християнство или с други религии). Получаваме следните наредени тройки: 1) (cr+; dr+; ct+) – креационизъм, откритост на сакралното за човека, катафатика, положителна теология (природни и антропоморфни религии, склонни към философстване и алегии-като античната митология в Гърция или като конфуцианството и будизма, които нямат силно развити ритуали, предназначени за връзка с магическото); 2) (cr+; dr+; ct-) – креационизъм, откритост на сакралното като перспектива от профанното и натуралното, апофатика, ограниченост на теологическия език (световните монотеистични, но и дуалистични религии на Откровението и Преданието). 3) (cr+; dr-; ct+) – креационизъм („интелигентен дизайн”), но скритост на Бог, плюс възможност за израз на божественото-вероятно-възможност за израз на самия факт на неговата скритост (пантеизъм от древен или нов вид, вкл. спинозизъм и гьотеанство, синкретични New Age светогледи); 4) (cr+; dr-; ct-) – креационизъм, скритост на Бог, радикална ограниченост на теологическия, и не само, език (шаманистични религии, природни, но ритуални религии като даоизма в Китай,

шинтоизма в Япония или школата миманса в Индия); 5) (cr-; dr+; ct+) – еволюционизъм и атеизъм, принципите на естеството са открити за нас като познаващи същества, и могат да се изразят и опишат (радикален деизъм, нютонов и лапласиански механицизъм); 6) (cr-; dr+; ct-) – еволюционизъм и липса на Бог; принципите за устройство на реалността са открити или откриващи се за нас, но това е невъзможно да бъде адекватно артикулирано в мислите и езика ни (такива са позициите, които заемат по метафизични и религиозни въпроси повечето представители на съвременното природознание); 7) (cr-; dr-; ct+) – еволюционизъм, скритост на логоса в света за нас, но възможност за позитивен израз на тези факти (атеизъм); 8) (cr-; dr-; ct-) – еволюционизъм и натурализъм, абсолютни и цялостни принципи не са ни дадени, и не можем да изразим това (нихилизъм, перспективизъм).

§9. Междинно обобщение към модели на светогледите. Осемте разработени матрици съдържат само граничните случаи (означени с плюсове и минуси, но от това не следва, че не са възможни детайлизации с неутрални варианти на някои от елементите). При едно строго обединение по хоризонтала, бихме достигнали до осем типа мироглед, който би се характеризирал с чистота и последователност, или най-малкото, с идеята за минимизиране на непоследователността като чисто интелектуално любопитство, тъй като като идеален тип не можем да търсим непременно му емпирично засвидетелстване. Освен това, настояването ни някой да се придържа задължително към тези осем типа, без да ги смесва и без разводнява частите им, би било идеологическа цензура, намесваща се в свободата на избора и на вкуса. Тук само се дават класификационни дефиниции и може само да се оцени като странно и безпринципно, ако някой отявлен православен мистик е едновременно също така и заклет привърженик на еволюцията и изповядва ултра-леви, революционни политически симпатии, както и има художествени предпочитания в сферата на декадентството.

§10. Семантика на супер-матрицата. В крайна сметка получаваме матрицата, която обединява политика, икономика, право, етика (първа тетрада) с метафилософия, философия, култура и религия (втора тетрада), или двете тетради (първата и втората). Не е задължително, като в едно Прокрустово ложе, всички позиции да имат фактически заети съответствия, нито приведените константи да са единствени или дори най-подходящи: достатъчно е обратното, основните ни познати нагласи да имат моделно изражение. Изразени функционално, двете тетради, или двете по четири равно на осем матрици са съответно осем отношения: $R(f,l,t)$, $S(i,e,m)$, $T(jn,pr,h)$, $U(v,o,n)$, $V(r,s,a)$, $W(pd,pl,pt)$, $X(mn,g,tr)$ и $Y(cr,dr,ct)$, като отношението на отношението е $Z(R,S,T,U)$,

V, W, X, Y), а именно Z е супер-матрицата, която при приетите предпоставки (семантиката) синтактично изразява набора от възможни светогледи. Изискуемата последователност на застъпваните възгледи е възможна само при хоризонтална подредба (което не означава че емпирично не се срещат или че е „забранено“ те да се срещнат емпирично във всякакви възможни комбинации), т.е. осемте светогледа се дават аналитично така: 1) R [(f+; l+; t+), (i+; e+; m+), (jn+; pr+; h+), (v+; o+; n+), (r+; s+; a+), (pd+; pl+; pt+), (mn+; g+; tr+), (cr+; dr+; ct+)]; 2) S [(f+; l+; t-), (i+; e+; m-), (jn+; pr+; h-), (v+; o+; n-), (r+; s+; a-), (pd+; pl+; pt-), (mn+; g+; tr-), (cr+; dr+; ct-)]; 3) T [(f+; l-; t+), (i+; e-; m+), (jn+; pr-; h+), (v+; o-; n+), (r+; s-; a+), (pd+; pl-; pt+), (mn+; g-; tr+), (cr+; dr-; ct+)]; 4) U [(f+; l-; t-), (i+; e-; m-), (jn+; pr-; h-), (v+; o-; n-), (r+; s-; a-), (pd+; pl-; pt-), (mn+; g-; tr-), (cr+; dr-; ct-)]; 5) V [(f-; l+; t+), (i-; e+; m+), (jn-; pr+; h+), (v-; o+; n+), (r-; s+; a+), (pd-; pl+; pt+), (mn-; g+; tr+), (cr-; dr+; ct+)]; 6) W [(f-; l+; t-), (i-; e+; m-), (jn-; pr+; h-), (v-; o+; n-), (r-; s+; a-), (pd-; pl+; pt-), (mn-; g+; tr-), (cr-; dr+; ct-)]; 7) X [(f-; l-; t+), (i-; e-; m+), (jn-; pr-; h+), (v-; o-; n+), (r-; s-; a+), (pd-; pl-; pt+), (mn-; g-; tr+), (cr-; dr-; ct+)]; 8) Y [(f-; l-; t-), (i-; e-; m-), (jn-; pr-; h-), (v-; o-; n-), (r-; s-; a-), (pd-; pl-; pt-), (mn-; g-; tr-), (cr-; dr-; ct-)].

Техният обобщен израз Z (R, S, T, U, V, W, X, Y) се представя (разлага) като Z [R(a1...h1), S(a2...h2), T(a3...h3), U(a4...h4), V(a5...h5), W(a6...h6), X(a7...h7), Y(a8...h8)], ако означим позициите, заемани от една наредена тройка в редовете с a1...a8 отляво-надясно, а колоните от наредени тройки – с цифрите от от 1 до 8 отгоре-надолу. Всички възможни комбинации са 2^{64} , но измежду тях смислени комбинации (такива, които не съдържат повторения, празни/незаети позиции, и винаги подбират правилните стойности на правилните места) са само 64 на брой, което не е малко за принципно възможните светогледи. Не е задължително всички между дори допустимите комбинации да са „заети“ – някои могат да са с нулеви индекси - като това важи на всички нива на разпад. Във всеки случай, без да вкарваме в игра възможните неутрални стойности, а именно, не-означените със знак „+“ или „-“ базиси f, l, t, i, e, m, jn, pr, h, v, o, n, r, s, a, pd, pl, pt, mn, g, tr, cr, dr, ct, които са 24 на брой, последователните, логически издържани светогледи са само 8 на бройи това са изразените в класификацията Z (R...Y). Интересен въпрос е дали R, S, T, U, V, W, X и Y могат да се обработят математически като логически произведения и сборове и да се „решат“ чрез „смятане с понятия“ една построена от тях матрица с осем уравнения и осем неизвестни.

На практика, светогледите образуват континуум – дори при ограничен брой изследвани параметри, какъвто е нашият случай; възможните преходи между елементите им са безкрайно много на брой подобно на езика и на психическия живот, които са

континууми. Както в езика няма „дупки“- мълчанието, паузите са част от езика така, както и оноματοпеята и нечленоразделните викове, издадени от човек при болка или в екстаз, обозначават сингулярни точки на езика, в които той се съприкосновява с две крайности: обективното като предмет и субективното като експресия. Тези сингулярности са на границите на езика и така, поне отчасти, му принадлежат.

§11. Херменевтика на супер-матрицата. Изглежда че морфологично сродни са:

1) R [(f+; l+; t+), (i+; e+; m+), (jn+; pr+; h+), (v+; o+; n+), (r+; s+; a+), (pd+; pl+; pt+), (mn+; g+; tr+), (cr+; dr+; ct+)], т.е. левият анархизъм (различните варианти на кооперативизма), агрегиращият подход на монетаризма, казуистично-тълкувателното право, етика на ценностите като обективни норми, реалистическо решение на проблема за универсалиите, хуманизъм в изкуството, неритуална религиозност. Нека наречем този модел слаб либерализъм.

2) S [(f+; l+; t-), (i+; e+; m-), (jn+; pr+; h-), (v+; o+; n-), (r+; s+; a-), (pd+; pl+; pt-), (mn+; g+; tr-), (cr+; dr+; ct-)] или десен анархизъм, австрийската школа, либертарианското право, етика на ценностите като усет, чувство, в човека, логическият атомизъм и априорните методики в аналитичната философия, херменевтична в широк смисъл, като метод, философия на езика, импресионизъм, разнообразни религии на Откровението. Нека наречем този светоглед силен либерализъм или либертарианство.

3) T [(f+; l-; t+), (i+; e-; m+), (jn+; pr-; h+), (v+; o-; n+), (r+; s-; a+), (pd+; pl-; pt+), (mn+; g-; tr+), (cr+; dr-; ct+)] – политически умерен центризм, икономическо моделиране, феноменологична философия на правото, етика на отговорността, сенсуализъм, прагматична философия на езика, класицизъм в изкуството, философски и културен пантеизъм. Нека наречем този светоглед слаб консерватизъм.

4) U [(f+; l-; t-), (i+; e-; m-), (jn+; pr-; h-), (v+; o-; n-), (r+; s-; a-), (pd+; pl-; pt-), (mn+; g-; tr-), (cr+; dr-; ct-)] – консерватизъм, ордо-либерализъм, римско право, емотивизъм, интерпретативност на структурите, ляв експресионизъм и склонност към мистиката. Нека наречем този светоглед силен консерватизъм.

5) V [(f-; l+; t+), (i-; e+; m+), (jn-; pr+; h+), (v-; o+; n+), (r-; s+; a+), (pd-; pl+; pt+), (mn-; g+; tr+), (cr-; dr+; ct+)] – левичарство, намеса на държавата в икономиката, положително право, детерминизъм, критически рационализъм, фукуяство, експресионизъм и механицистки атеизъм. Нека наречем този светоглед слаб индивидуализъм.

6) W [(f-; l+; t-), (i-; e+; m-), (jn-; pr+; h-), (v-; o+; n-), (r-; s+; a-), (pd-; pl+; pt-), (mn-; g+; tr-), (cr-; dr+; ct-)] – дясна социалдемократия, кооперативизъм, позитивистко-лингвистична философия на правото, метаетика, феноменалистки скептицизъм, психоанализ, абстракционизъм и научен материализъм. Нека наречем този светоглед силен индивидуализъм.

7) X [(f-; l-; t+), (i-; e-; m+), (jn-; pr-; h+), (v-; o-; n+), (r-

; s-; a+), (pd-; pl-; pt+), (mn-; g-; tr+), (cr-; dr-; ct+)] – левите диктатури, централно-планирана икономика, психологизъм в правото, еволюционизъм в етиката, класически новоевропейски рационализъм във философията, постструктурализъм, антифигуралност в изкуството и атеизъм. Нека наречем този светоглед слаб колективизъм. 8) Y [(f-; l-; t-), (i-; e-; m-), (jn-; pr-; h-), (v-; o-; n-), (r-; s-; a-), (pd-; pl-; pt-), (mn-; g-; tr-), (cr-; dr-; ct-)] - десните диктатури в политиката, кейнсианството в икономиката, позитивно-формалното право, утилитаризъм в етиката, феноменален позитивизъм и постмодернизъм във философията, естетически авангардизъм и религиозен nihilизъм. Нека наречем този модел силен колективизъм.

§12. Моделите. И така, осемте модела дават в изкованата терминология: R=слаб либерализъм, S=силен либерализъм, T=слаб консерватизъм, U=силен консерватизъм, V=слаб индивидуализъм, W=силен индивидуализъм, X=слаб колективизъм и Y=силен колективизъм. По този начин можем да ги сведем до четири основни светогледни категории (либерализъм L, консерватизъм C, индивидуализъм I и колективизъм K) или дори до две (либерализъм L и колективизъм K) такива категории, всяка от които има противоположни интензитети, запълнени в четири точки по една и съща скала за оценка. С други думи, $A=f_1(R,S)$, $B=f_1(T,U)$, $C=f_2(V,W)$, $D=f_2(X,Y)$ т.е. $Z=f_1(R, S, T, U) \& f_2(V, W, X, Y)$ или $Z=f_1\&f_2$. Ако разгледаме f_1 като ограниченията, налагани на индивида от него самия, а функцията f_2 – като ограниченията, налагани на индивида от други индивиди, то можем да означим общото сечение (логическото произведение) на f_1 (желано и нежелано), f_2 (позволено и забранено) с функцията „L(f_1,f_2)” като избор на индивида, получаваме че $Z=M(x)$, където $M=L(f_1(x),f_2(x))$, при което M е състоянието на съзнанието на индивида, при което той прави избор измежду различни стойности на f_1 и f_2 , а „x” може да приема всички стойности (константи, при определени ограничения в подбора и подредбата им, които са указани в края на §14 по-горе), фигуриращи в Z (f, l, t, i, e, m, jn, pr, h, v, o, n, r, s, a, pd, pl, pt, mn, g, tr, cr, dr, ct, било с положителен, било с отрицателен знак). Или, накратко, всички светогледи могат да се дефинират като зависещи от разбирането на индивида за свободата, т.е. светогледът на един индивид се определя от отношението му към свободата (как той решава да съчетае желаното и нежеланото, позволеното и забраненото).

§13. Извод. Повечето от получените резултати са добре съвместими от морфологична гледна точка, но има и някои „изненади” или най-малкото, нуждаещи се от още пояснения и до-определяне комбинации – това са импресионизмът в S, феноменологията на правото и сенсуализмът в T, емотивизмът в U, абстракционизмът

във W, съчетаването на рационализъм и постструктурализъм в X и постмодернизмът в Y. По-подробно изследване на тези „аномалии” би трябвало да се доразработи, възможно е те да се дължат на грешна асоциативност при изработването на типологиите като: 1) Двужначност на използвания език; 2) Това може да се дължи в повечето случаи на по-силна връзка между позициите вътре в първата тетрада, отколкото на общата им връзка с другата тетрада; 3) Случайно подбрани, непредставителни факти; 4) Противоречия или силни поляризации в самите неща (в случая, духовни нагласи); 5) Да обозначават отделни автори или школи в споменатите течения и явления; 6) Да реферират към различни моменти във времето на изследваните събития, да се дължат на отклонения и непоследователност; 7) Сближаване на идейни платформи от различен по ниво на общност тип; 8) Както и, разбира се, да указват към фундаментални дефекти на използваните параметри за класифициране на светогледите. Възможно е, погледнато по-общо, моделът да не е достатъчно прецизиран (като всеки модел). Вероятността за тотална грешка в типологията обаче е малка предвид преобладаващата роля на културологично настроени в една гама феномени (57 на брой) в различните области срещу 7 (или разминаване от 11%) на брой несъвпадения, маркирани при съпоставянето на двете тетради. Тези несъответствия обаче изискват и привличане на още факти, и изясняване на използваните концепции.

Бележки/Notes:

1. Аристотел - I.13 и VI.8.
2. Там, I.2.
3. Норре /a/ - Section III.1. Indicators of Exploitation.
4. Норре /b/ - Section The Errors Compounded: Democratic Liberalism.
5. Подобни проекти имаме и в тектологията на А. А. Богданов, в теорията на Т. Котарбински за праксеологията.
6. Хегел - §217 и забележки към него.
7. Хегел - §79.
8. Венедиков - 14.
9. Slaborn, D. / Tobias, библ.
10. Ойкен - 200.
11. Там, 198.
12. Платон - 302 c-d.
13. Аристотел /b/ - I.7.

Литература/References:

Аристотель. 2002. *Никомахова этика* - Пер. Виктора Ставнюка. Киев: Аквилон-Плюс, 480 с. (Aristotel'. 2002. *Nikomakhova etika* - Per. Viktora Stavnyuka. Kiyev: Akvilon-Plyus). [In Russian]

Аристотель. 2022. *Политика* / Пер. С. А. Жебелева. – Москва: АСТ (Aristotel'. 2022. *Politika* / Per. S. A. Zhebeleva. – Moskva: AST) [In Russian]

Венедиков, П. 1994. *Записки по римско право*. София: Сиби (Venedikov, P. 1994. *Zapiski po rimsko pravo*. Sofia: Sibi) [In Bulgarian]

Гегель, Г. 1990. *Философия права*, Пер. Б. Г. Столпнера и М. И. Левиной. Редакторы и составители тома Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. Москва: Мысль () [In Russian]

Ойкен, В. 2001. *Основы на националната икономия*. София: ЛИК, 200 с. [In Bulgarian]

Платон. 1994. Политик, в: *Собрание сочинений* в 4 т., Том 4. Пер. с древне-греч.; Общ. ред. А.Ф.Лосева, В.Ф.Асмуса, А.А.Тахо-Годи, Москва: Мысль, 830 с. (Platon. 1994. „Politik“, v: *Sobraniye sochineniy* v 4 t., Tom 4. Per. s drevne-grech.; Obshch. red. A.F.Loseva, V.F.Asmusa, A.A.Takho-Godi, Moskva: Mysl') [In Russian]

Claborn, D., Tobias, L. 2015. If You Can't Join 'Em, Don't : Untangling Attitudes on Social, Economic and Foreign Issues by Graphing Them. Faculty Scholarship – *Political Science* 2015 - 3. https://digitalcommons.olivet.edu/psci_facsp/3

Hoppe, Hans-Hermann /a/ - Political Economy of Monarchy and Democracy. <https://mises.org/library/political-economy-monarchy-and-democrachttps://mises.org/library/political-economy-monarchy-and-democracy>

Hoppe, Hans-Hermann /b/ - The Idea of a Private Law Society. <https://mises.org/library/idea-private-law-societhttps://mises.org/library/idea-private-law-society>